

تأثیرات ژئوپلیتیک منطقه دریای خزر بر راهبردهای ج.ا.ایران

حبیب‌الله سبازی
علی‌اصغر بیگ‌بیلندی

دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

تهران - بهار ۱۳۹۷

سرشناسه	سیاری، حبیب‌الله، ۱۳۳۴ -
عنوان و نام پدیدآورنده	تأثیر ژئوپلیتیک دریای خزر بر راهبردهای ج.ا.ایران / حبیب‌الله سیاری، علی اصغر بیگ بیلندی
مشخصات نشر	تهران، انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، ۱۳۹۷
مشخصات ظاهری	۴۳۷ ص.
شابک	978-600-7256-90-9 : ۲۵۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی	فیا.
یادداشت	کتابنامه: ص. ۴۱۹-۴۳۶
موضوع	سیاست جغرافیایی -- دریای خزر، منطقه
موضوع	Geopolitics -- Caspian sea region
موضوع	دریای خزر، منطقه -- جنبه‌های استراتژیکی
موضوع	Caspian Sea Region -- Strategic aspects
شناسه افزوده	بیگ بیلندی، علی اصغر، ۱۳۴۹ -
شناسه افزود	دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی. انتشارات
رده‌بندی ننگ	۱۳۹۷ ت ۲ ۹ س / ۲۱۶۰ DSR
رده‌بندی دیویی	۹۵۵/۲۴
شماره کتابشناسی ملی	۵۳۱۰۳۹۸

تأثیر ژئوپلیتیک دریای خزر بر راهبردهای ج.ا.ایران

تألیف: حبیب‌الله سیاری و علی اصغر بیگ بیلندی

ویراستار ادبی: حامد ابراهیمی

صفحه‌آرا: مجتبی امینی

نوبت چاپ: اول - بهار ۱۳۹۷

طراح جلد: معاونت پژوهش دانشگاه

ناشر: انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: 978-600-7256-90-9

قیمت: ۲۵۰۰۰۰ ریال

همه حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ است.

انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

نشانی انتشارات: تهران. ضلع شمالی بزرگراه شهید بابایی، بعد از اتوبان هنگام،

دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی

نشانی اینترنتی: www.sndu.ac.ir

تلفن ۲۲۹۷۰۳۴۳

فهرست مطالب

۲۳	پیشگفتار
۲۷	فصل اول: مفاهیم و اصطلاحات
۲۹	ژئوپلیتیک
۳۲	عامل ژئوپلیتیک
۳۳	منطقه ژئوپلیتیک
۳۳	قلمرو ژئوپلیتیک
۳۳	راهبرد ژئوپلیتیک
۳۴	منابع جغرافیایی همکاری‌ها و منازعات
۳۴	بسترهای فرصت‌آفرین ژئوپلیتیک
۳۵	بسترهای تهدید ژئوپلیتیک
۳۵	قوت ژئوپلیتیک
۳۵	ضعف ژئوپلیتیک
۳۵	علاقه ژئوپلیتیک
۳۶	رژیم حقوقی دریای خزر
۳۷	فصل دوم: ادبیات و مبانی نظری
۳۹	بخش اول: دریای خزر در نظریه‌های ژئوپلیتیک
۳۹	۱. نظریه هارتلند
۴۰	۲. نظریه ریملند
۴۲	۳. نظریه قدرت دریایی
۴۴	۴. نظریه کمربند شکننده
۴۴	۵. ناحیه مرکزی جدید
۴۵	۶. پدیده استثنایی ایران
۴۶	۷. عوامل طبیعی
۴۶	(۱) موقعیت جغرافیایی
۴۷	(۲) موقعیت راهبردی و ژئواستراتژیک
۵۱	۸. فضا و تقسیمات آن

۵۱	۹. وسعت خاک
۵۲	۱۰. شکل کشور
۵۳	۱۱. وضع توپوگرافی
۵۳	(۱) مرزها
۵۵	(۲) شبکه آب‌ها
۵۵	(۳) ناهمواری‌ها
۵۶	۱۲. وضع آب‌وهوا (اقلیم)
۵۷	۱۳. عامل انسانی
۵۷	(۱) شاخص‌های کمی و کیفی جمعیت
۵۸	(۲) ترکیب و توزیع جمعیت (تحولات جمعیتی)
۵۸	(۳) ملت و گروه‌های قومی
۵۹	(۴) عوامل ملیت
۶۲	۱۳. عوامل اقتصادی
۶۲	(۱) منابع طبیعی
۶۳	(۲) شبکه‌های حمل و نقل و خطوط انتقال انرژی
۶۴	۱۴. عوامل سیاسی داخلی و بین‌المللی
۶۴	الف) عوامل سیاسی داخلی
۶۸	ب) عوامل سیاسی بین‌المللی
۷۴	۱۵. عوامل نظامی
۷۴	(۱) قدرت نظامی و کمیت و کیفیت نیروهای مسلح
۷۵	(۲) تأسیسات و صنایع نظامی
۷۶	۱۶. عوامل زیست‌محیطی
۷۶	(۱) محیط زیست
۷۶	(۲) آلودگی زیست‌محیطی
۷۷	(۳) توسعه مفهوم امنیت و گسترش آن به مسائل زیست‌محیطی
۷۸	بخش دوم: بررسی و تحلیل محیط ژئوپلیتیک
۷۸	تحلیل محیطی
۷۹	نحوه تحلیل عوامل محیطی

۸۳..... ژئوپلیتیک و ژئواستراتژی

۸۴..... راهبرد

۸۵..... رابطه ژئوپلیتیک و راهبرد

۸۶..... نحوه انتخاب عوامل ژئوپلیتیک

۹۱..... چارچوب نظری محیط شناسی

۹۳..... فصل سوم: محیط شناسی ژئوپلیتیک دریای خزر

۹۵..... بخش اول: محدوده مورد مطالعه

۹۶..... موقعت آسیای مرکزی

۹۷..... موقعت منطقه قفقاز

۹۸..... موقعت های راهبردی دریای خزر

۹۸..... موقعت ژئوپلیتیک دریای خزر

۹۸..... ۱. جایگاه خزر در نظریه های ژئوپلیتیک

۱۰۰..... ۲. موقعت ژئوپلیتیک جدید حوزه دریای خزر

۱۰۲..... ۳. بیضی راهبردی انرژی به منطقه استاقه ای ژئوپلیتیک

۱۰۵..... پیشینه نام های دریای خزر

۱۰۵..... ۱. دریای خزر

۱۰۵..... ۲. دریای کاسپین

۱۰۷..... بخش دوم: عوامل ژئوپلیتیک مؤثر در دریای خزر

۱۰۷..... عوامل طبیعی

۱۰۷..... ۱. موقعت ریاضی

۱۰۷..... ۲. وسعت دریای خزر

۱۰۸..... ۳. عمق دریای خزر

۱۰۹..... ۴. سواحل دریای خزر

۱۱۰..... ۵. نوسانات سطح آب

۱۱۲..... ۶. جریان های دریایی

۱۱۳..... ۷. رودخانه ها

۱۱۳..... ۸. متغیرهای طبیعی و زیستی خزر

۱۱۴..... ۹. خلیج های دریای خزر و مشخصات و عوارض آنها

۱۱۴	۱۰. جزایر دریای خزر
۱۱۶	۱۱. وضع آب‌وهوا (اقلیم)
۱۱۷	عوامل انسانی حوزه خزر
۱۱۸	۱. پراکندگی جمعیت مناطق حاشیه دریای خزر
۱۱۸	۲. اقوام و گروه‌های نژادی و زبانی متجانس و نامتجانس
۱۲۰	موقعیت اقتصادی دریای خزر
۱۲۰	۱. ژئواکونومی دریای خزر
۱۲۱	۲. عوامل اقتصادی دریای خزر
۱۲۷	۳. شبکه‌های ارتباطی حمل‌ونقل و خطوط انتقال کالا و انرژی
۱۳۱	۲. ر.های انتقال نفت و گاز دریای خزر به بازار مصرف
۱۳۶	عوامل سیاسی داخلی و بین‌المللی
۱۳۶	الف. عوامل سیاسی داخلی
۱۴۲	ب. عوامل سیاسی بین‌المللی
۱۶۳	عوامل نظامی و دلایل نظامی شدن دریای خزر
۱۶۳	۱. نظامی شدن دریای خزر
۱۶۴	۲. عوامل اثرگذار در نظامی شدن دریای خزر
۱۶۶	۳. آمریکا و نقش آن در نظامی شدن دریای خزر
۱۶۹	۴. گسترش ناتو و نقش آن در نظامی شدن دریای خزر
۱۶۹	۵. کاسفور و بریگارد خزر
۱۷۰	۶. سیاست‌های امنیتی - نظامی کشورهای دریای خزر
۱۷۵	عوامل زیست‌محیطی حوزه دریای خزر
۱۷۵	۱. اهمیت زیست‌محیطی دریای خزر
۱۷۶	۲. تهدیدات زیست‌محیطی در دریای خزر
۱۷۹	۳. اهمیت حفظ محیط‌زیست دریای خزر برای ایران
۱۸۱	۴. کاربری‌های اجتماعی و اقتصادی از سواحل جنوبی خزر
۱۸۱	۵. کنوانسیون‌های جلوگیری از تخریب زیست‌محیطی خزر
۱۸۴	۶. مشکلات پیش روی کنوانسیون محیط‌زیست دریای خزر (کنوانسیون تهران)
۱۸۶	۷. کمبود اکسیژن دریای خزر

۱۸۹	بخش سوم: محیط‌شناسی ژئوپلیتیک کشورهای ساحلی دریای خزر
۱۸۹	جمهوری آذربایجان
۱۸۹	۱. عوامل طبیعی
۱۹۶	۲. عوامل انسانی
۱۹۷	۳. عوامل ملیت
۱۹۹	۴. عوامل اجتماعی
۲۰۰	۵. عوامل اقتصادی
۲۰۵	۶. عوامل سیاسی داخلی و خارجی
۲۱۰	۷. عوامل نظامی - امنیتی
۲۲۰	جمهوری ترکمنستان
۲۲۰	۱. عوامل طبیعی
۲۲۶	۲. عوامل انسانی
۲۲۹	۳. عوامل اجتماعی
۲۳۱	۴. عوامل اقتصادی
۲۳۷	۵. عوامل سیاسی
۲۴۱	۶. عوامل نظامی - امنیتی
۲۴۷	جمهوری قزاقستان
۲۴۷	۱. عوامل طبیعی
۲۵۲	۲. عوامل انسانی
۲۵۵	۳. عوامل اجتماعی
۲۵۶	۴. عوامل اقتصادی
۲۶۱	۵. عوامل سیاسی
۲۶۵	۶. عوامل نظامی - امنیتی
۲۷۶	جمهوری فدراتیو روسیه
۲۷۶	۱. عوامل طبیعی
۲۸۱	۲. عوامل انسانی
۲۸۴	۳. عوامل ملیت
۲۸۶	۴. عوامل اجتماعی

۲۸۷	۵. عوامل اقتصادی
۲۹۲	۶. عوامل سیاسی
۲۹۶	۷. عوامل نظامی - امنیتی
۳۰۱	جمهوری اسلامی ایران
۳۰۱	۱. عوامل طبیعی
۳۰۵	۲. عوامل انسانی
۳۰۷	۳. عوامل اقتصادی
۳۰۸	۴. عوامل سیاسی داخلی و خارجی
۳۱۰	۵. عامل نظامی
۳۱۰	۶. جایگاه ایران در ژئوپلیتیک
۳۱۳	۷. ویژگی‌های ژئوپلیتیک استان‌های ساحلی شمال ایران
۳۳۷	بخش چهارم: علایق ژئوپلیتیک با همسایران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای
۳۳۷	نظام منطقه‌ای دریای خزر
۳۳۹	بازیگران دریای خزر
۳۳۹	بازیگران منطقه‌ای
۳۴۰	موقعیت ایران و دیدگاه‌های آن نسبت به دریای خزر
۳۴۰	الف. موقعیت ژئوپلیتیکی ایران در دریای خزر
۳۴۲	ب. چالش‌های ایران در خزر
۳۴۴	ج. اهمیت دریای خزر برای ایران
۳۴۵	د. جایگاه ایران در ژئوپلیتیک انتقال انرژی دریای خزر
۳۴۶	ه. رویکرد امنیتی ایران نسبت به کشورهای تازه استقلال‌یافته ساحل خزر
۳۴۷	موقعیت ژئوپلیتیک روسیه و دیدگاه‌های آن نسبت به دریای خزر
۳۴۸	سیاست خارجی روسیه در قبال دریای خزر
۳۵۰	بازیگران فرامنطقه‌ای
۳۵۰	۱. نقش ایالات متحده آمریکا در حوزه خزر
۳۵۳	۲. نقش اتحادیه اروپا در حوزه خزر
۳۵۴	۳. علایق ژئوپلیتیک چین در منطقه خزر
۳۵۵	۴. علایق ژئوپلیتیک ترکیه در منطقه خزر

۳۵۸	۵. اهداف رژیم اشغالگر قدس از گسترش روابط با کشورهای حوزه دریای خزر
۳۵۹	علائق ژئوپلیتیک ایران و ترکمنستان
۳۶۱	علائق ژئوپلیتیک ایران و قزاقستان
۳۶۳	علائق ژئوپلیتیک ایران و روسیه
۳۶۴	علائق ژئوپلیتیک ایران و آذربایجان

۳۶۵	۱. فعالیت‌های سیاسی
۳۶۸	۲. چاپ نقشه آذربایجان
۳۶۸	۳. استفاده از هنرمندان در جهت آذربایجان متحد
۳۶۸	۴. نقش رادیو و تلویزیون در تقویت علائق قومی آذری

بخش پنجم: نظرات خبرگان

۳۷۲	۱. عوامل طبیعی
۳۷۳	۲. عوامل انسانی
۳۷۳	۳. عوامل اقتصادی
۳۷۶	۴. عوامل سیاسی
۳۷۶	الف. عوامل سیاسی داخلی
۳۷۷	ب. عوامل سیاسی خارجی
۳۷۸	۵. عوامل نظامی
۳۸۰	۶. عوامل زیست‌محیطی
۳۸۱	۷. رژیم حقوقی دریای خزر

فصل چهارم: نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۳۸۵	بخش اول: عوامل تاثیرگذار ژئوپلیتیک حوزه دریای خزر بر راهبرد ج.ا.ایران
۳۸۵	تبیین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزای عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر
۳۸۵	الف. عوامل طبیعی
۳۸۸	ب. عوامل انسانی
۳۹۰	ج. عوامل اقتصادی
۳۹۵	د. عوامل سیاسی
۳۹۷	هـ. عوامل نظامی
۴۰۰	و. عوامل محیط‌زیست

..... ۴۰۲	ز. عوامل رژیم حقوقی دریای خزر
..... ۴۰۴	تبیین قوت و ضعف‌های عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر مؤثر بر تدوین راهبردهای ج.ا.ایران
..... ۴۰۴	الف) عوامل طبیعی
..... ۴۰۶	ب. عوامل انسانی
..... ۴۰۷	ج. عوامل اقتصادی
..... ۴۱۱	د. عوامل نظامی
..... ۴۱۳	هـ. عوامل محیط زیست
..... ۴۱۳	و. عوامل رژیم حقوقی دریای خزر
..... ۴۱۵	بخش دهم، سخن پایانی
..... ۴۱۹	فهرست منابع و مآخذ
..... ۴۲۱	الف. منابع دینی
..... ۴۲۱	ب. منابع فارسی
..... ۴۳۴	ج. مصاحبه‌ها
..... ۴۳۴	د. منابع لاتین
..... ۴۳۶	هـ. منابع اینترنتی

پیشگفتار

یکی از مهمترین ملزومات در تعاملات بین‌المللی، شناخت محیط ملی و رصد نمودن تحولات بین‌المللی در حوزه ژئوپلیتیک است. یقیناً عدم توجه به تحولات محیط بین‌المللی و کم‌بهره‌جستن از این تحولات، می‌تواند بر مؤلفه‌های قدرت (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی) اثر مخرب داشته و با این کشورهای اثرپذیر را به تحولات ناهنجار سیاسی داخلی و خارجی، اقتصادی، نظامی، زیست‌محیطی و غیره آلوده نماید. دریای خزر به‌عنوان بزرگترین دریاچه جهان که در شمال ایران واقع است، می‌تواند در آینده نه‌چندان دور به علت داشتن منابع انرژی فراوان، افزایش تعداد کشورهای ساحلی بعد از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و عدم تعیین سهم کشورهای حاشیه‌ای از میزان منابع سطحی و زیرسطحی دریاچه، به‌عنوان یکی از مناطق چالش‌خیز قلمداد گردد. همچنین بعد از فروپاشی شوروی، مهمترین مشکل در ایجاد ثبات و امنیت منطقه، اختلافات ارضی و مرزی بین کشورهای پیرامونی دریای خزر است که تاکنون جهت رفع آن توفیق اندکی داشته‌اند؛ لذا از منظر ژئوپلیتیک، اولاً، اختلافات و مطالبات کهنه تاریخی و ناسیونالیستی مابین کشورهای منطقه تا حدودی در حال تسکین و احياء می‌باشد. ثانیاً، وابستگی شدید اقتصادی-سیاسی کشورهای تازه استقلال‌یافته به منابع اقتصادی پهنه آبی دریای خزر، ماهیت این رخداد را تسریع می‌بخشد؛ به‌گونه‌ای که بوجود گذشت دو دهه از عمر سیاسی این کشورها، تاکنون زمینه و بستر تعامل‌گرایی بین ایران و همسایگان شمالی خود در دریای خزر فراهم نشده است.

از منظر دیگر، بعد از اضمحلال شوروی، ژئوپلیتیک منطقه دریای خزر دستخوش تحولات بنیادین گردید و دوران جدیدی در روابط بین کشورها و تغییراتی در ابعاد بین‌المللی در این منطقه ژئوپلیتیک ایجاد شده که برای ایران این تحولات بسیار پراهمیت است. جایگزین شدن

چهار جمهوری تازه استقلال یافته در حوزه پیرامونی سواحل دریای خزر بجای شوروی، مرحله جدیدی را در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بوجود آورده است؛ زیرا روابط دو کشور تا قبل از فروپاشی شوروی، نامتعادل و بر مبنای رابطه یک کشور جهان سوم با یک ابرقدرت بنا شده بود و پیوسته به نفع همسایه قدرتمند شمالی رقم می خورد. رژیم حقوقی حاکم بر دریای خزر استفاده هر دو کشور از حق مساوی را بیان می داشته ولی هیچگاه ایران از این حق استفاده لازم را ننمود. به طور کلی وضعیت حقوقی دریای خزر در دوران شوروی را می توان «برابری در نظر و نابرابری در عمل» ذکر کرد. ولی فروپاشی به این مفهوم پایان داد و نقش ایران در مناسبات منطقه ای و بین المللی دگرگون شد؛ اما افزایش تعداد کشورهای ساحلی دریای خزر به همراه ایران، پنج کشور، ژئوپلیتیک این منطقه را به کلی تغییر داده است. همچنین خلأ قدرت ناشی از فروپاشی شوروی و جاذبه های ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک منطقه خزر، توجه قدرت ها و بازیگران منطقه ای را به این حوزه جلب نموده و زمینه ساز رقابت قدرت های منطقه ای و فرامنطقه ای با یکدیگر شده است. در این بازی بزرگ ژئوپلیتیک، رقابت قدرت ها با یکدیگر به صورت رویارویی مستقیم درآمده، بلکه به صورت رویارویی الگوها و تقابل نقش ها است. هر یک از بازیگران ساحلی نیز با توجه به قدرت و نفوذ خود سعی داشته اند یک الگوی (رژیم حقوقی این دریاچه) پیشنهادی متناسب با منافع و منافع اکثری خود، ارائه دهند. بروز چنین الگوهای رقابتی، مختص فضاهایی است که دارای ظرفیت توسعه ژئوپلیتیک می باشند. در این گونه فضاها همگرایی منطقه ای کم و احتمال واگرایی کشورها زیاد است.

در پرتو تحولات جدید، مسابقه ای بزرگ بین کشورهای تازه استقلال یافته حاشیه این دریاچه با همراهی قدرت های فرامنطقه ای اروپایی و آمریکایی در جهت بهره برداری از منابع و منافع بیشتر در حال انجام است. و از آنجایی که رژیم حقوقی دریای خزر به درستی تعیین نشده و توافق جامعی هم توسط کشورهای ساحلی دریای خزر برای آن صورت نگرفته، بدیهی است که در این راستا کشورهای پیرامونی به منظور برنده شدن و کسب منافع بیشتر، مشکلات و موانعی نیز برای یکدیگر ایجاد کنند. بازیگران نظام بین الملل نیز در راستای اهداف خاص خود می کوشند تا محیط ژئوپلیتیک منطقه خزر را تعریف و تبیین نمایند. بنابراین، فضای ژئوپلیتیک

هر کشور یا منطقه، تحت تأثیر عوامل مختلف با کارکردهای متفاوت، می‌تواند در طیفی از شرایط کاملاً مساعد تا شرایط نامساعد قرار داشته باشد. لذا، اتخاذ راهبردهای مطلوب برای جمهوری اسلامی ایران در حوزه دریای خزر، مستلزم شناخت عوامل مؤثر بر ژئوپلیتیک این حوزه و توجه به نقش این عوامل در راهبردهای کشور و همچنین تأثیر آن بر روابط با سایر کشورهای حاشیه‌ای دریای خزر و نظام بین‌الملل می‌باشد.

پدید آورندگان

www.ketab.ir